

Egyháztörténelmi adatok.

CXXII.

Virasztásaim. *)

XIII.

Gerendi János és Franken Keresztély.

Gerendi Jánost az unitárius főemberek közt említik az unitárius egyháztörténetírók: Uzoni Fosztó István, s utána Aranyos-Rákosi Székely Sándor. Frankenről azt írják ugyanezek a források, hogy ő 1585 vagy 1590 körül a kolozsvári unitárius főiskolánál Lector volt. Az első forrás azt is írja Frankenről, hogy 1585-ben jött Kolozsvárra, abból következtetve, hogy azon évben jelent meg egy műve a Heltai Gáspár nyomdájában.¹⁾ E közlemény, Bethlen Farkas Erdélyi Története néhány adata alapján, Gerendiről, az általam fölfedezett két nagy becsü oklevél róla is, de Frankenről is nevezetes, új, merő a ismeretlen részleteket hoz az olvasó tudomására, s mindkét jeles férfinak életírára új világot vet.

Én Gerendiről eddig nem irtam; de most Szántó István (Stephanus Arator) tudós jezsuitának az alább közlendő 1-ső oklevél alján tett megjegyzése s Frankennek hozzá irt két classikus levele felfödözései alkalmából szükségesnek tartom e helyen róla megemlíteni azt, a mit Bethlen Farkas Történetében fenhagyott; valamint Frankenről a *Magyar Történelmi Társulat* 1892. évi febr. 6-ki választmányi ülésében: „*Lengyel-magyar unitárius Érintkezések a XVI., XVII., XVIII. században*“ czim alatt tartott, s az ép előbb említett évben megjelent felolvasásomban való megemlékezésemet saját levelei alapján némileg pótolni és világosabbá tenni, Uzoni Fosztó István felőle való írását pedig megigazítani és kiegészíteni.

Gerendiről Bethlen azt hagyta emlékezetben, hogy ő 1594. azok között volt, a kiket Báthori Zsigmond fejedelem, mint a törökkel való szövetség felbontásának ellenzőit, elfogatásra kijelölt. Ő

*) A XII-ik a *Keresztény Magvető* 1892. évi 27-ik kötetében, a 2-ik füzet 81—89-ik lapjain jelent meg. Az író.

¹⁾ *Commentationes in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion cum Praefatione ad Candidum Lectorem. Claudiopoli apud Casparum Helti. Anno 1585 in 8-vo. Steph. F. Uzoni. Hist. Eccl. Unitar. L. I. Cap. X. pag. 512—13. A sz.-keresztúri Gymn. példánya szerint.*

ország kincstárnoka volt, a kit az országgyűlés a katonák zsoldja fizetésére rendelt; bölcs férfi, és a közdolgozók ismeretében az erdélyi nemesség közt híres. Az ország azt is meghatározta, hogy az adószedőktől számadás kéressék be, ujonczok fogadására minden kaputól 50 dénár szedessék fel s adassék a Gerendi János kezére. Végre meghatároztatott, hogy a korábbi országgyűléseken kivetett adókból fenlevő hátralékok szorgalmasan hajtassanak fel, s mind ez összegek a katonaujonczok fizetésére fordíttassanak.¹⁾ Az erdélyi haderő ezen nevelése s fizetésének az ország egyik legkitünőbb emberére bizása oka abban volt, hogy Báthori fejedelem ekkor készült a török elleni hadjáratra, melynek első sikerei a következő évben fényesek is voltak. De Gerendit polgári erényei a fejedelem bosszujától nem mentették meg, sőt mint már akkor Thordavármegye főispánja, a Gerendiek híres nemzetségéből, s kiváló testi és lelki tehetségekkel ékeskedő férfi, első volt azok között, a kiket az elfogatás balsorsa ért.²⁾

1594. aug. 28. esti hét óra után a fejedelem házánál levő fogságából kezeiket, lábaikat lánczczal megkötve, kihozatták két társával együtt Gerendi Jánost, s a Széchi vagy Seres István házához vitték; ott egy pinczében, a hol már a bakó és cigány társai vártak rájuk kinzó eszközeikkel, különösen Forró Jánost Geszti Ferenc ösztönzésére nyolczor huzták kintpadra; utána Gerendi Jánost akarták kintpadra vonni, de mivel bilincsei igen szűkek voltak, féltek, nehogy ha kintpadra vonatik, kintoztatván, szárai megtörjenek, őt nem vonták rá.³⁾

September 12-én — írja Bethlen — már csak Gerendi és néhány társa volt hátra, hogy megölessenek. Ezek Gyula-Fejérvárra vitettek tömlöczbe; de a fejedelem Gerendinek a Rákóczi Zsigmond közbenjárására — a ki ennek veje volt — megkegyelmezett, azonban ő és társai minden javaiktól megfosztattak s Gerendi és Lónyai Magyarországra száműzettek.⁴⁾

Gerendiről az első oklevélből megtudjuk, hogy ő gerendi nagy birtokos s a Dávid Ferenc nézetét valló unitárius papok és tanárok pártfogója és Mäcenása volt. Erdélybe menekülvén Lengyelországból Franken, legelőbb a Gerendi Kastélyában talált oltalmat; ott volt ama vézes időben a híres Bogáthi Fazekas Miklós mint menekült, vagy tán Tordán Rector, a kit Franken közös benső barátjuknak (Bogathius noster-nek) mond. Hihető, hogy innen jutott Heltai kezébe kiadásra említett bölcsészeti tankönyve; lehet, hogy ekkor mindjárt Lector is lett pártfogója segítségével a kolozsvári főtanodában. Gerendi az oklevélből úgy tűnik fel, mint tudós és bölcs ember, a ki szereti a tudósokat és írókat, ismeri és olvassa a görög és római classicusok írásait s gyönyörködik bennök. Franken idézi

1) *Bethlen Farkas*. Histor. Tom. III. Lib. VII. 214 -- 15. l.

2) *Bethlen Farkas*. Histor. Tom. III. Lib. VIII. 466 l.

3) *Bethlen Farkas*. Histor. Tom. III. Lib. VIII. 469—470. l.

4) *Bethlen Farkas* idézett Történetében. Lib. VIII. 487. l.

Homeros, Plinius és Seneca bölcsemondásait, és ezt oly módon, mely mutatja, hogy pártfogója előtt az ó-kor e nagy íróinak munkái nem ismeretlenek. Gerendit pártfogójának nevezi, a kihez Olczonára írja levelét és köszöntet egy Pál nevű nemes urat (egregius vir), úgy Péter és István urakat, a kik hihetően ottani unitárius prédikátorok s Franken-nek már ismerői voltak. Ezek kik s Bogáthival és Frankennel minő egybeköttetésen voltak? többet mondani róluk nem tudok.

Ez oklevél alján Szántó István Gerendiről azt írja: „Gerendi János Arianus volt és azon János Zsigmond ifju királynak tanácsosa, a ki alatt a Szombatosok Sectája kezdődött, a melyt az tanította, hogy az Isten parancsolatában a Szombat megünneplése rendeltetik, s a vasárnapról semmi szó nincs. E Secta hívei Gerendisták-nak mondattak.“ Így ír Gerendiről — jegyzi meg az oklevél fentartója — Arator (Szántó István) atya s Jézus társaságbeli pap 1600-ik évben a *Reformationnak a magyarok között elterjedése kezdetéről írt Emlékiratában* (in Memoriali.)

Az olvasót nem kell figyelmeztetnem, hogy Szántó jezsuita összezavarja a szombatoságot az unitáriussággal; amaz törvények által tiltott, ez törvények által a többi bevett vallásokkal egyenjogúnak elismert vallás volt Erdélyben. János Zsigmond az utóbbinak volt eszközlője, s távol állott a szombatos rajongástól. Hogy a mely Gerendi Szántó János Zsigmond tanácsosának ír, az lett volna a Báthori Zsigmond által elfogatott Gerendi, s hogy az unitáriusok Gerendistáknak hívtak volna, erről nem volt tudomásom. Később tán lesz alkalmam ezt tanulmányozni. Dávidistáknak, Blandratistáknak hívták az unitáriusokat, ez tény; azért pedig, mert az észbölcsélet magaslatán álló *unitárius* elnevezést nem szívesen engedték általuk használni. Az első korszakbeli törvényekben is ezért kerül ki a velők versenyző más vallású papok, tudósok, a törvényeket szerkesztő Cancellárok, ítélő mesterek és a törvényeket megerősítő fejedelmek. A *Gerendista* unitárius nevezet előtttem egészen új. Ez is emeli ez oklevél fontosságát.

A második (1589) levélben Franken minden tekintetben hasonlíthatlan férfinak mondja Gerendit s ajánlotta neki szolgálatait, így ír egyebek közt: „Megküldöm jelenleg nemes uraságnak azon kis imámat, melyet tőlem kért volt, mely azon papirosra sem méltó, a melyre írva van, nem hogy oly Mäcenásra, a ki megérdemelné, hogy egy halhatatlan mű ajánltassék fel neki. Ez élet ugyan — írja tovább — örök, a mit mindazon igaz barátainknak ohajtanunk kell, a kiktől az élet rövid távközében semmi sem lehet távol, s a kiket munka és fájdalmak között lep meg a halál. Ama másik örök életet minduyájan szeretjük gyan, de a természet egy titkos érzeténél fogva bizonytalanann gyanítjuk, sezt amazzal (ha ugyan valami-kép lehetne) is föl nem cserélnők.

„Sokan az emberek közül — mondja Demokritus — akik a természet felosztását nem ismerik, de boldogtalanul telt életöket tudják, a mig élnek, mindig szánandóan félnek, reszketnek, s a halál

után következő időről hazugságot költnek. De Democritus ezeket mint bölcsész mondja; nekünk keresztényeknek ellenben másképp kell érezni is, szólni is. Kivánom — így végződik a levél — hogy nemes uraságod a legjobb egészségben maradjon. Kolozsvár, ápril 12. 1589.“

E keltezés minden kétségen kívül mutatja, hogy Franken 1589-ben kolozsvári tanár volt.

De ez oklevél Franken egy más irodalmi művével is megismertet. Ő Lengyelországban *Colloquium Jesuiticum, Paradoxa sex, Responsio ad tres orationes Warkavicii Jesuitae, Epistola ad Synodum Patrum Polonorum Vengroviae celebratum, Antigroscius seu contra Jacobum Groscium et Antigroscius secundus* és *Præcipuarum enumeratio Causarum: cur Christiani cum in multis Religionis Doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo Dogmate sint constantissimi?* című kéziratban maradt szabad szellemű műveket irt; de irt Lengyelországban egyet a *Háromság ellen*, a mi miatt onnan elkellett távoznia, s így menekült Erdélybe, írta 1584. a *Disputatio cum Fausto Socino de Christi cultu* című művét, a mit 1618. Racow-ban kinyomattak, Erdélyben a *Commentationes in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion* sat. című művét, a mit Kolozsvárárt Heltai nyomtatott ki s az ottani iskolában kézi könyvként használtak. A szóban levő oklevél szerint újabban ő egy rövid *imát* is irt, s annak egy példányát Gerendinek küldötte. Kéziratban e vagy nyomtatva? nem mondja meg. Hogy ki volt nyomtatva, valószínűvé teszi ama kifejezése, hogy pártfogóját érdemesnek mondja arra, hogy nagyobb munka ajánltassék neki. XVI-ik századi irodalmunk tehát ez oklevél által egy ismeretlen művel, történeti tudásunk egy ténynyel gazdagodott. Vajha föl lehetne találni!

E tájékoztatás után helyén van a jelzett két levelet egész kiterjedésében adnom.

Az *első* szó szerint ez:

„Salutem Perpetuam.

„Nihil nunc, quod ad Te scribam, occurrit, nisi me adhuc laterum dolore conflictari, molesto illo quidem, et omnes meas cogitationes interrumpente, non tamen ita vehementi, quin ex lecto surgere, denique inambulare, atque solitis vesci cibis possim. Hisce morborum stimulis succedat fortasse fortunae vulnera: de quibus ex Bogathy nostri literis D. V. cognoscet. Scribit ille, se ex Domino Camerario nostro audivisse, responsum meum ad Chyereny theses, mihi periculosum fore, si spargatur: quod ipse tamen, cur ita sit, non video: nisi forte hic sub omni lapide serpens dormiat. Sed ut sit, placet mihi Sententia tum Homeri, qui conferens sortem nostrae conditionis cum singulis animantium generibus, pronunciauit, nullum animal esse homine calamitosius: tum Sileni, qui optimum esse dixit non nasci, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quamprimum mori, tanquam ex incendio effugere violentiam fortunae: tum Plinii, qui existimavit nullum munus homini

datum a superioribus maius, aut melius, quam vitae brevitate, et interim nulli negatum facultatem abrumpendi vitam, si ita videatur: tum denique Senecae, qui pulcherrime ostendit, quemadmodum in longissima etiam hominis vita minimum sit quod vivatur. Tempus — inquit — quo vivimus, cum aeternitate comparatum, punctum est, imo puncto adhuc minus: et istud tam exiguum vitae spatium partim lacrimae, partim sollicitudines occupant. Quantum ex hoc spatio sibi vindicat mors antequam optata veniat? quantum adversa valetudo? quantum timor? quantum tenent inutiles anni? dimidium etiam ex hoc edormitur. Adhaec labores, luctus, pericula, et intelliges in longissima vita minimum esse, quod vivitur.

„Vale patrone optime, et egregio Dno Paulo, Dno Petro et Dno Stephano plurimam ex me Salutem. Datae Gerendii 29. Decembris Ao 1584.

D. V. S-tor

Christianus Franken.

Egregio et generosissimo Domino Johanni de Gerend, Dno et Mäcaenati meo observandissimo. Oltzanae.

Ex originali.

„Joannes Gerendi Arianus erat, et Primarius Joannis Sigismundi reguli Consiliarius, a quo Sabathariorum Secta coepit, quod de Sabatho colendo expressum sit Dei praeceptum; de die Dominico nullum. Sectatores eius dicti sunt Gerendistae.“ Ita P. Stephanus Arator (Szántó) S. J. Sacerdos in Anni 1600. Memoriali de Reformationis apud nos initiis conscripto. ¹⁾

A *második* szintén hű közlésben ez :

„Generose Dne, et Patrone omnibus modis incomparabilis, Salutem, ac Servitiorum meorum solitam commendationem. Mitto nunc G. D. V. quam petebat, oratiunculam meam, ne ipsa quidem, qua continetur, charta dignam, nedum tanto Mäcenate, qui immortalitate dignum mereatur chartaceum munus. Haec quaedam (nekem úgy tetszik, itt a másoló a *quidem* szót cserélte fel, mert így tisztább a mondat értelme, én így is fordítottam) vita est aeterna, quam omnibus veris optare amicis debemus, quibus intra breve huius vitae spatium nihil esse potest procul, interque labores et dolores mors obrepat. Alteram illam aeternam vitam amamus quidem omnes, sed arcano tamen quodam naturae sensu incertam suspicamur: nec facillae hanc cum illa (si ullo id pacto liceret) commutarem.

„Multi homines, inquit Democritus, mortalis naturae dissolutionem ignorantes, conscii vero sibi vitae infeliciter actae, per omne, quod vivant, tempus misere metuunt, ac trepidant, mendacia confin-

¹⁾ A magyar tudom. Akad. kéziratárában levő másolatról.

gentes de tempore mortem consequenturo. Sed hoc Democritus, ut Philosophus: nos vero Christiani aliter et loqui, et sentire debemus. Cupio G. D. V. rectissime valere. Datae Claudiopoli 12. Aprilis Ao 1589.

G. D. V. addictissimus S-tor

Christianus Francken.

„Generoso et magnanimo Dno Johanni Gerendio Dno et Patrono mihi omni observantia colendo.

Ex originali. ¹⁾

JAKAB ELEK.

¹⁾ A magyar tudom. Akad. kéziratárában levő másolatról.

J. E.

Renán Ernő.

A francia irodalom, a tudomány s a vallási és történelmi bírálat nagy és fájdalmas veszteséget szenvedett Renán Ernő múlt évi oct. 2-án történt halálában. Korunk egyik legfényesebb szelleme költözött el benne. Az úr, melyet hátrahagyott, sokáig betöltetlen lesz. Mély befolyást gyakorolt kortársaira csaknem félszáz év óta.

A fénylő író, kit Franciaország sírat, Bretagneban Tréguierben 1823. febr. 27-én született. Már mint gyermek oly tanulékony volt, hogy tanulóársainak példányul emlegették. Oly eredményt mutatott fel, hogy tanárai — mind egyházi emberek — tizenöt éves korában 1838-ban Párisba küldötték, hogy ott folytassa tanulmányait, a melyeknek a papságra kellett őt vezetni. Párisban jeles emberek voltak tanárai, kik nevet hagytak maguk után: Dupanloup, Gosselin abbé. „St. Sulpice“-ban Le Hin abbé héber nyelvi tanításait hallgatta. S ettől fogva egészen a nyelvészeti és kritikai tanulmányokra adta magát. De a mint azokban éléhaladt, kételkedés szállotta meg, hitét megingatva, a kérlelhetetlen logika okoskodásai alatt a katolikus tan halomra döntve, összeomlva. Az ifjú papnövendék ekkor magába tekintve úgy találta, hogy a papi pályától meg kell válnia és minden kérések, szemrehányások, fenyegetések és anathemák mellett is szakít az egyházzal. Ez elhatározó, de egyszersmind fájdalmas pillanat volt, mert rettenetesen kellett szenvednie mind a szegénység, mind pedig ellenségei engesztelhetlen gyűlölete miatt; ellenségeit, a klérikusokat dűh fogta el, hogy egy ilyen kiváló tehetség kivonja magát az ő befolyásuk alól. Hogyha egy egyszerű papnövendék lett volna, egyik azok közül a számosak közül, kik St. Sulpice-ban tanulnak és a kik azután meggondolva a dolgot, a papi pályát odahagyják, akkor nem csináltak volna kérdést belőle; de izgalomba jöttek ez ifjú ember kilépésén, kit már 23 éves korában kiváló tudósnak ismertek el. *Inde irae.*

Renánt minden egyetemi czimeitől megfosztották és ő ekkor, hogy megélhessen, óraadást vállalt néhány tanintézetben és ezalatt készült a bölcselmi vizsgára, melyet fényesen állott ki. 1849-től kezdve lapokba is dolgozott s főképp a „Journal des Debats“-ba és